

ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

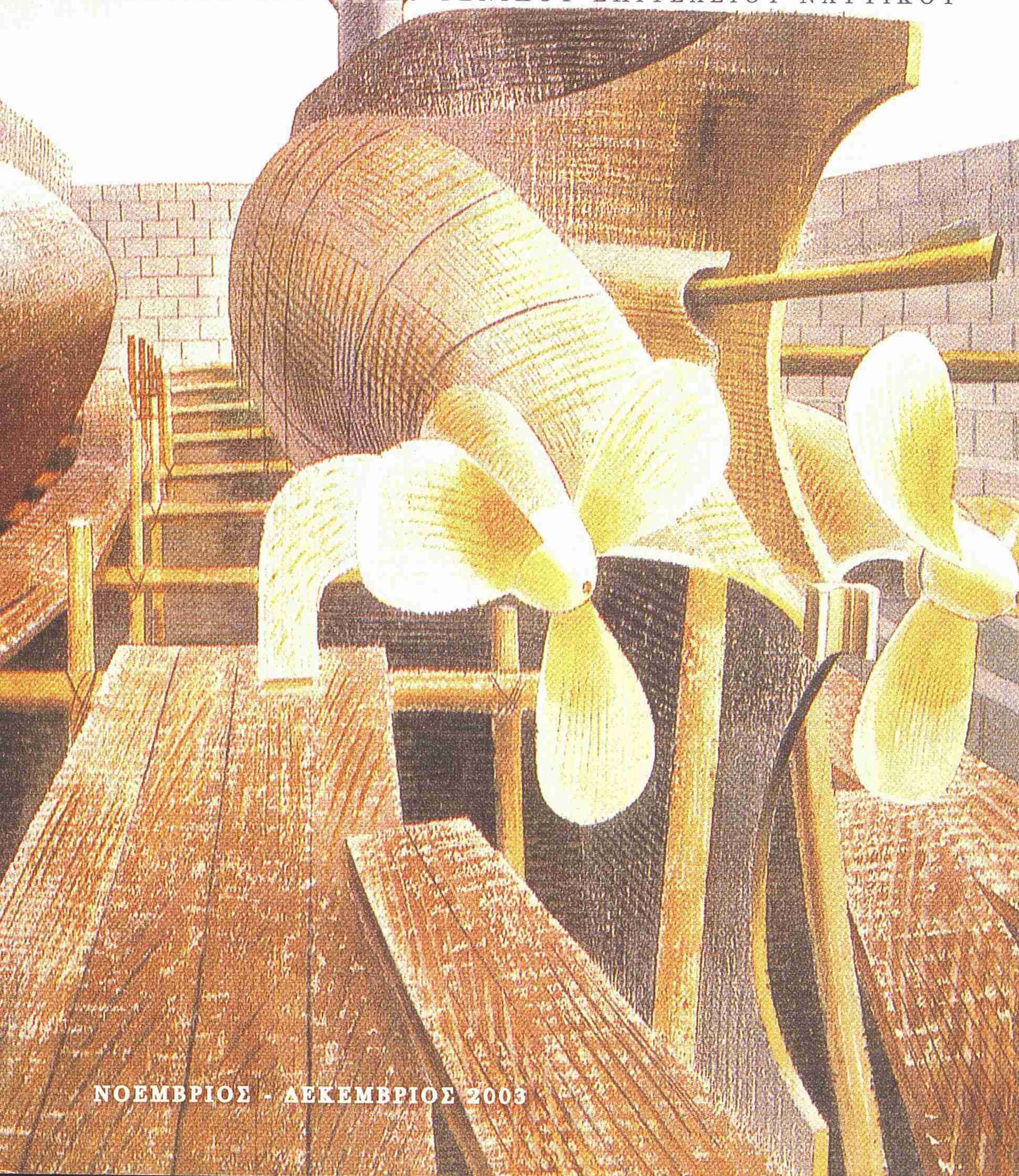
Ναυτική Επιθεώρηση

ΔΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ

Τεύχος 544

Τόμος 159ος

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2003

Ναυτική Επιθεώρηση

ΛΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ

Διεύθυνση «Ναυτικής Επιθεωρήσεως»:
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΑΥΤΙΚΟΥ
Μαρκόνι 20, Τ.Κ. 104 47, ΑΘΗΝΑ,
Τηλ. 210 3484 233,
e-mail: yin_ne@hellenicnavy.gr

ISSN 1105-6061

Έτος 82ο ΤΕΥΧΟΣ 544 ΤΟΜΟΣ 159ος
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2003

Διευθυντής Συντάξεως
ΥΠΟΝΑΥΑΡΧΟΣ Α. ΔΗΜΙΤΣΑΣ ΠΝ

Επιμέλεια Έλης
ΥΠΟΠΛΟΙΑΡΧΟΣ (ΠΤ) Ι. ΓΚΙΚΑΣ ΠΝ
ΑΝΘΥΠΙΑΣΠΙΣΤΗΣ (ΔΙΑΧ) Μ. ΤΖΑΝΙΔΑΚΗ

Διεκπεραίωση - Συνδρομές
ΑΝΘΥΠΙΑΣΠΙΣΤΗΣ (ΔΙΑΧ) Α. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Συνεργάτες
Ναυτικά Ξένων Χωρών
ΠΛΟΙΑΡΧΟΣ (Ο) Ε.Α. Ι. ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΠΝ
Φωτογραφίες: Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
Art Director: Ε. ΜΑΝΤΑΛΕΛΗ,
www.bazaart.gr

Φιλμς - Ηλ. Μοντάζ
ΑΛΦΑΒΗΤΟ Α.Ε.Β.Ε.

Φωτοστοιχειοθεσία
ΜΠΥ Α' Γ. ΓΚΑΜΑΡΛΙΑΣ
ΜΠΥ Γ' Ε. ΦΙΛΤΙΚΑΚΗ

Εκτύπωση
ΑΝΘ/ΣΤΗΣ (ΜΗΧ) Γ. ΖΟΥΜΠΟΣ
ΑΝΘ/ΣΤΗΣ (ΜΗΧ) ΣΤ. ΜΑΔΟΝΗΣ
ΑΝΘ/ΣΤΗΣ (ΜΗΧ) Π. ΜΗΤΡΟΣ
ΑΝΘ/ΣΤΗΣ (ΜΗΧ) Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ

Οι απόψεις που εκφράζονται στη «Ν.Ε.» είναι προσωπικές και δεν δεσμεύουν το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού, ούτε και ερμηνεύουν αναγκαστικά τη γραμμή του.

Εικόνα Εξωφύλλου: Eric Ravilious από το άλμπουμ «Submarines in Dry Dock». Tate Gallery. Λονδίνο. (λεπομέρεια)

Εικόνα Εσωφύλλου: Από την συμμετοχή της Φ/Γ ΨΑΡΑ στην μόνιμη Ναυτική Δύναμη Μεσογείου (STANAVFORMED) το Δεκέμβριο του 2003.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σελ.

Ομιλία κατά την επίσημη τελετή εορτασμού του Αγ. Νικολάου, 6 Δεκεμβρίου 2003
Αντιναύαρχος Α. Αντωνιάδης ΠΛΝ. Αρχηγός ΓΕΝ 319

Μελέτες - Άρθρα

• **Υποναύαρχος Κ. Αλεξανδρής**
Συνοπτική ανασκόπηση της ιστορίας του Β. Ναυτικού από συστάσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι του XIX αιώνα 332

• **Αρχιπλοίαρχος Γ. Ντούνης ΠΝ**
Η απομυθοποίηση του ηγέτη 362

• **Υποπλοίαρχος (Μ) Γ. Χατζηχρήστος ΠΝ**
Έξυπνα συστήματα επικοινωνιών λογισμικής βάσης (Software Radios) & δικτυοκεντρικός πόλεμος 380

• **Αρχιπλοίαρχος Κ. Παχής ΠΛΝ. Διοικητής Ν.Σ.Π.**
Η Ναυτική Σχολή Πολέμου αλλάζει πρόσωπο 386

• **Γεώργιος Α. Αθανάσαινας Ιατρός ΠΝ ε.α.**
Η νήσος Πρώτη του Ιονίου 394

• **Ανδρέας Στεργίου**
Συμβολή στην ιστορία διαμόρφωσης του πολεμικού δικαίου 407

• **Γεώργιος Β. Λεονταρίτης**
Ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Κεφ. Γ' από το βιβλίο «Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917 - 1918» «From Neutrality to Intervention». 424

• Ανακοινώσεις - Πληροφορίες που ενδιαφέρουν το ΠΝ 473

• Μεταβολές Αξιωματικών-Υπαξιωματικών 476

• Αυτοί που έφυγαν 478

• Ναυτικά Ξένων Χωρών 480

• Όροι Συνεργασίας 489

• Συνδρομές 491

Συμβολή στην ιστορία διαμόρφωσης του πολεμικού δικαίου

Ανδρέας Στεργίου

Ειδικός επιστήμων στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών
του Πανεπιστημίου Κρήτης

Το δίκαιο του πολέμου ως τμήμα του διεθνούς δικαίου

Ένα από τα δομικά και συνάμα πιο αμφιλεγόμενα στοιχεία του διεθνούς δικαίου αποτελεί αυτό που αφορά στην προσφυγή στη χρήση πολεμικών μεθόδων για την επίλυση μιας ή περισσοτέρων διακρατικών διαφορών, καθώς και αυτό που αφορά σ' εκείνα που διαδραματίζονται στη διάρκεια μιας ένοπλης σύρραξης.

Η νομική ρύθμιση του πολέμου διακρίνεται γενικά σήμερα¹ σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Το *Jus ad Bellum* (η προσφυγή σε πόλεμο) και το *Jus in Bello* (η νομική φύση των όσων συμβαίνουν σε έναν πόλεμο). Το δεύτερο σκέλος έχει πολύ ευρύτερο πεδίο εφαρμογών, καθώς είναι εκείνο που επιβάλλει υποχρεώσεις και δικαιώματα όχι μόνο σε όσους διεξάγουν τον πόλεμο, τους στρατιωτικούς, τις κυβερνήσεις κτλ., αλλά και στους απλούς πολίτες που εκόντες άκοντες εμπλέκονται στις συρράξεις. Οι σημαντικότερες τομές στην κωδικοποίησή τους εντοπίζονται κατά ειρωνικό τρόπο μετά την έλευση κάποιου πολέμου μεγάλης κλίμακας και κυρίως μετά το τέλος των δύο παγκοσμίων πολέμων και τις τεράστιες απώλειες σε έμφυχο και άφυχο υλικό. Αυτή η πτυχή του δικαίου θα απασχολήσει και τη παρούσα εργασία.

Σήμερα υφίσταται γενικά ομοφωνία γύρω από κάποιες βασικές αρχές που διέπουν το δίκαιο των ένοπλων συρράξεων. Η ομοφωνία αυτή εντούτοις δεν συνίσταται τόσο στο γεγονός ότι όλα τα κράτη έχουν δεσμευθεί με συμφωνίες² για μια σειρά από ζητήματα που διέπουν τη χρήση βίας, αλλά στο γεγονός ότι από το 1945

και μετά υφίσταται μια ευρεία διεθνής συναίνεση προς την κατεύθυνση της απόρριψης της χρήσης βίας στις διεθνείς σχέσεις, ή για την ακρίβεια για την προσφυγή σε αυτήν ως το έσχατο μέσο (*ultima ratio*) επίλυσης διαφορών³.

Η συναίνεση αυτή εκφράζεται τόσο σε νομολογιακό επίπεδο, σε επίπεδο δηλαδή αποφάσεων, που αφορούν εγκλήματα πολέμου, αλλά πολύ περισσότερο στις επίσημες διακηρύξεις, που ψηφίσθηκαν στο πλαίσιο διεθνών συμβάσεων και διεθνών οργανισμών. Ένα κλασικό πλέον παράδειγμα, στο οποίο γίνεται αναφορά όχι μόνο για να επιβεβαιωθεί η παραπάνω διαπίστωση αλλά και για να υποδηλωθεί η πρακτική αναίρεσή της, είναι η συγκρότηση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και η υιοθέτηση του Καταστατικού του Χάρτη στις 26 Ιουνίου 1945 στο Σαν Φρανσίσκο.

Ήδη στα πρώτα άρθρα του Χάρτη αυτού η βία, υπό την έννοια της ένοπλης εκδήλωσής της, απονομιμοποιείται ως μέσον επίλυσης των διεθνών διαφορών και ανάγεται στη σφαίρα της κατ' εξαίρεση χρήσης της, ενώ καθίσταται ως κανόνας η ειρηνική επίλυση υφισταμένων διαφορών (διαπραγματεύσεις). Συγκεκριμένα το άρθρο 2, παράγραφος 3, ορίζει ότι όλα τα κράτη-μέλη του Οργανισμού έχουν την υποχρέωση να ρυθμίζουν τις διεθνείς διαφορές τους με ειρηνικά μέσα, ώστε να μην τίθεται σε κίνδυνο η διεθνής ειρήνη και ασφάλεια, καθώς και η δικαιοσύνη. Η παράγραφος 4 του ίδιου άρθρου είναι πιο συγκεκριμένη: «Όλα τα κράτη-μέλη στις διεθνείς τους σχέσεις θα απέχουν από την απειλή ή τη χρήση στρατιωτικής δύναμης κατά της εδαφικής ακεραιότητας και της

Η είσοδος του καρχήου του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου στη Χάρη.

πολιτικής ανεξαρτησίας άλλου κράτους»⁴.

Όσον αφορά τώρα το κύριο αντικείμενο της εργασίας αυτής, την μεταχείριση των αμάχων και των αιχμαλώτων, το αμιγώς ανθρωπιστικό κομμάτι δηλαδή του πολεμικού δικαίου, κύριο σημείο αναφοράς αποτελεί η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, που υιοθετήθηκε το 1948 και αποτέλεσε τη βάση γενικών αρχών, από τις οποίες απορρέουν όλες οι μεταγενέστερες συμβάσεις διεθνούς δικαίου. Σε αυτές εδράζονται και οι τέσσερις συμβάσεις της Γενεύης του 1949, που επιβάλλουν τον απόλυτο σεβασμό στην ανθρώπινη προσωπικότητα και των στρατιωτών και των πολιτών ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος και κοινωνικής προέλευσης, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Η συναίνεση αυτή βέβαια επιτεύχθηκε αφού είχε μεσολαβήσει ο καταστροφικός Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και είχαν διαπιστωθεί οι τρομακτικές ανεπάρκειες του μέχρι τότε ισχύοντος πολεμικού δικαίου. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι έχουν λυθεί όλα τα προβλήματα, που είχαν ανακύψει από πολεμικό δίκαιο προγενέστερων εποχών. Αντίθετα παραμένουν ακόμα ανοιχτά διάφορα κεφαλαιώδη ζητήματα του νομικού καθεστώτος, που διέπει τόσο το δικαίωμα προσφυγής στην ένοπλη σύρραξη, όσο και τα όσα λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκειά της ή μετά απ' αυτή.

Όχι τόσο σαφή χαρακτήρα φαίνεται για παράδειγμα να έχει ακόμα το ζήτημα της απόδοσης ατομικής ποινικής ευθύνης σε διεθνές επίπεδο για πράξεις που τελέστηκαν κατά τη διάρκεια ενός πολέμου, από ένα υπερεθνικό δικαιοδοτικό όργανο με βάση γενικούς, αποδεκτούς κανό-

νες. Οι ελπίδες της ανθρωπότητας επαφίενται στο συγκεκριμένο θέμα στο Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο, το καταστατικό του οποίου υιοθετήθηκε στη Ρώμη στις 18 Ιουλίου 1998 και έχει επικυρωθεί μέχρι σήμερα από 60 κράτη (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα), αναγκαίος αριθμός βάσει του διεθνούς δικαίου για την έναρξη ισχύος της διεθνούς αυτής σύμβασης. Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση ωστόσο παραμένει ένα μεγάλο ερωτηματικό: Πόσο ισχυρό θα είναι αυτό το όργανο χωρίς την επικύρωσή του από χώρες όπως οι ΗΠΑ, η Κίνα, οι Ινδίες ή η Τουρκία⁵;

Η πανθομολογούμενη οικουμενικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από την άλλη, η οποία αντανακλάται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και έχει μέχρι σήμερα υιοθετηθεί από όλα τα κράτη του πλανήτη την ίδια ώρα, δημιουργώντας προϋποθέσεις διασαφήνισης ζητημάτων που κατέτρεχαν την ανθρωπότητα μέχρι τότε, έμελλε από την άλλη να έχει συνέπειες, οι οποίες δεν είχαν πάντα τον αντίκτυπο που οραματίστηκαν οι εμπνευστές της διακήρυξης.

Εκτός από την αδιαμφισβήτητη ποιοτική και ποσοτική αναβάθμιση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για παράδειγμα, που συνεπέφερε η καθιέρωση του όρου οικουμενικός στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, η αδιάκριτη επίκληση της «προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» έχει επανειλημμένα χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για τη δικαιολόγηση πολιτικά σκόπιμων εξωτερικών επεμβάσεων, ανεξαρτήτως της διεθνοδικαικής νομιμότητάς τους. Το νομιμοποιητικό επιχείρημα, από το οποίο απορρέουν αυτές οι «ανθρωπιστικές επεμβάσεις» είναι συνήθως η διαπίστωση ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα

υπόκεινται σε μια αδιαμφισβήτητη οικουμενικότητα, η οποία χρήζει προστασίας.

Η οικουμενικότητα αυτή τώρα είναι δυνατόν να αναφέρεται είτε στην επιταγή της οικουμενικής ισχύος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων λόγω της καθολικής αξιολογικής τους αποδοχής εντός του διεθνούς κοινότητας, είτε στην οικουμενικότητα ως τρόπο ισχύος τους. Σε κάθε περίπτωση η επίκληση σε αυτήν θεμελιώνει ένα αξιακό ηθικοπολιτικό δικαίωμα επέμβασης στο κράτος, που προβάλλει την ανάγκη προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εκεί που αυτά βάσει μιας γενικής ομολογίας καταστρατηγούνται, έστω και αν αυτό δεν αφορά υπηκόους του.

Το γεγονός αυτό πάλι, μπορεί να φαντάζει για κάποιους παρενέργεια, αποτελεί ωστόσο για κάποιους άλλους⁶ την κορωνίδα μιας εξέλιξης στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, η οποία, όπως θα καταδειχτεί στην παρακάτω ενότητα, υπήρξε αργή, ατελής και βασανιστική, μέχρι να λάβει τη σημερινή της μορφή.

Το δίκαιο του πολέμου από την αρχαιότητα μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Στην ενότητα αυτή επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση της εξελικτικής πορείας του δικαίου του πολέμου εστιάζοντας επιλεκτικά σε κάποια ζητήματα, όπως αυτό των εγκλημάτων πολέμου και απόδοσης ευθυνών, της μεταχείρισης των αμάχων και των παρτιζάνων, τα οποία αποτελούν τα πιο ευπαθή τμήματα του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου. Τα ζητήματα αυτά τέλος αποτέλεσαν πολύ σωστά κριτήριο ποιοτικής και ποσοτικής αξιολόγησης της εξέλιξης του συγκεκριμένου δικαίου.

Ο πόλεμος ως πρακτική αποτελεί κατά

τρόπο τραγικό ένα διαρκώς επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό του αρχαίου και σύγχρονου κόσμου. Για το λόγο αυτό υπήρξαν από πολύ νωρίς προσπάθειες θέσπισης κανόνων που θα μπορούσαν να διέπουν τη διεξαγωγή του και τη συμπεριφορά των εμπλεκομένων σε αυτόν. Οι σημαντικότερες πραγματοποιήθηκαν κατά παράδοξο τρόπο στον 20ό αιώνα, στον αιώνα δηλαδή που σημειώθηκαν οι πιο καταστρεπτικοί πόλεμοι και η ανθρώπινη αξία ευτελίστηκε σε έσχατο βαθμό. Για το λόγο αυτό οι διάφορες μεταβολές του πολεμικού δικαίου αντανακλούν αντίστοιχες στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, το οποίο συνδέεται αλληλένδετα με το δίκαιο του πολέμου ή δίκαιο των συρράξεων, όπως έχει επικρατήσει σήμερα επίσης ως νομικός όρος.

Οι αντιλήψεις περί του πολέμου και γενικά της άσκησης βίας έχουν υποστεί, όπως είναι φυσικό άλλωστε, τεράστιες διαφοροποιήσεις από την αρχαιότητα έως σήμερα, καθώς αντανακλούν το ιδιαίτερο πολιτιστικό πλαίσιο κάθε εποχής. Μέχρι και το 19^ο αιώνα ο πόλεμος εθεωρείτο υπό προϋποθέσεις αποδεκτός και όχι σπάνια φαινόμενο φυσιολογικό στις διακρατικές και διανθρώπινες σχέσεις⁷.

Στην αρχαιότητα οι αιχμάλωτοι πολέμου θεωρούνταν για παράδειγμα *ad hoc* λεία του νικητή, που μπορούσε να τους χρησιμοποιήσει κατά το δοκούν (σκλάβους, *gladiatoren*). Το σύστημα αυτό λειτούργησε μέχρι τον πρώιμο Μεσαίωνα. Η μεσαιωνική πολεμική πρακτική δεν χαρακτηριζόταν όμως πλέον από μεγάλους στρατούς, αλλά κατά αντανάκλαση στο τότε υφιστάμενο κοινωνικό και νομικό πλαίσιο από πολύ μικρότερους στρατούς ιπποτών.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το ενδιαφέ-

ρον να μην επικεντρώνεται πλέον στη μάζα των πεζών, που συνήθως περιέβαλλαν τον ιππότη, και η οποία ή θανατονόταν αμέσως ή ήταν ελεύθερη να αποχωρήσει, αλλά στον ίδιο τον ιππότη, του οποίου η αιχμαλωσία και συνακόλουθα η απελευθέρωση μπορούσε να αποφέρει κέρδος. Το σύστημα αυτό λειτούργησε έτσι σε όλο το Μεσαίωνα και στις Σταυροφορίες, παρά τις αντίθετες παραινέσεις της εκκλησίας και κάποιων λογίων, όπως του Hugo Grotius (1583-1645), ο οποίος έγραψε ένα πρωτοποριακό για την εποχή του έργο (*De jure belli ac pacis*) ή του Θωμά του Ακινάτη⁸.

Καμία εκ των παραινέσεων αυτών δεν μετουσιώθηκαν σε πράξη σε κάποιον από τους επόμενους πολέμους. Οι πόλεμοι των νέων χρόνων, όπως ο Τριακονταετής, εκτυλίχθηκαν με απίστευτη αγριότητα και είχαν πάντα τραγικές επιπτώσεις για τον άμαχο πληθυσμό. Έπρεπε να έρθει η εποχή του Διαφωτισμού, που συνοδεύτηκε από την παράλληλη εμφάνιση του ανθρωπιστικού κινήματος, για να μπορέσει να γίνει δυνατή κάποια αξιολογή μεταβολή στο μέχρι τότε υπάρχον εθιμικό πολεμικό δίκαιο. Ο Jean-Jacques Rousseau με το έργο του *Du contrat social* και ο Montesquieu με το έργο του *L'esprit des lois* υποστήριξαν με θέρμη την ανθρωπινή μεταχείριση των αιχμαλώτων και τον αποκλεισμό του άμαχου πληθυσμού από τις πολεμικές επιχειρήσεις.

Η Γαλλική Επανάσταση, απόρροια της οποίας υπήρξε η λεγόμενη *levée en masse*, χαρακτηριζόταν αρχικά από μια βελτιωμένη μεταχείριση των αιχμαλώτων. Η πρωτοφανής ως τότε μαζικότητα των στρατιωτικών τμημάτων, που έπαιρναν μέρος στον πόλεμο και οι στρατιές των

αιχμαλώτων που προέκυπταν σε περίπτωση ήττας, έφεραν στην επιφάνεια το τεράστιο πρόβλημα της ικανοποίησης των υλικών αναγκών των αιχμαλώτων. Η λύση που δόθηκε ήταν πάλι εις βάρος των αιχμαλώτων και του άμαχου πληθυσμού: Οι εμπόλεμοι «απέφευγαν να διατηρούν αιχμαλώτους»⁹.

Τέτοιας φύσεως προβλήματα κλήθηκε να επιλύσει ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος ιδρύθηκε το 1863 με πρώτιστο μέλημα την ανακούφιση των τραυματιών. Η διεθνής διπλωματική διάσκεψη που συγκλήθηκε τον επόμενο χρόνο υιοθέτησε μια σύμβαση «για τη βελτίωση της κατάστασης των αιχμαλώτων και των τραυματιών», την οποία η Ελλάδα επικύρωσε το 1865. Με τη σύμβαση αυτή δημιουργήθηκε για πρώτη φορά Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών για τους αιχμαλώτους, μέσω της οποίας καθιερωνόταν ένα σύστημα επικοινωνίας μεταξύ των στρατιωκών και των οικογενειών τους, καθώς και ένα εκτεταμένο σύστημα φροντίδας¹⁰.

Η ευφορία που δημιουργήθηκε καταρχήν με τις πρωτοβουλίες αυτές εξανεμίστηκε λίγα χρόνια αργότερα στον πρώτο μεγάλο πόλεμο που έλαβε χώρα μετά την κύρωση της συμφωνίας. Πράγματι, στον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1869-1870 οι διατάξεις της σύμβασης του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού αγνοήθηκαν πλήρως καταδεικνύοντας ότι η διεθνής κοινότητα δεν ήταν ακόμα έτοιμη για ένα συμπαγές *Jus in Bello*.

Σημαντική προσπάθεια θέσπισης κανόνων για τη διεξαγωγή του πολέμου πραγματοποιήθηκε στη σύνοδο των Βρυξελλών το 1874 που συγκλήθηκε με πρωτοβουλία του Τσάρου Αλέξανδρου του Β'. Εκεί 15 χώρες υιοθέτησαν ένα σχέδιο κανόνων,

από το οποίο θα διέπειτο η διεξαγωγή του πολέμου και η μεταχείριση των αιχμαλώτων. Στο άρθρο για την μεταχείριση των αιχμαλώτων αναφέρεται ρητά ότι οι αιχμάλωτοι “...des ennemis légaux et desarmés. Ils sont au pouvoir du gouvernement ennemie, mais non des individus ou des corps qui les ont capturés...” Και ακόμα σημαντικότερα “...ils doivent être traités avec humanité....”¹¹ Και αυτή η απόπειρα θέσπισης κανονιστικών διατάξεων ανθρωπιστικού χαρακτήρα αναιρέθηκε στην πράξη στην πρώτη κιόλας πολεμική σύρραξη που έλαβε χώρα μετά τη σύνοδο των Βρυξελλών, στον πόλεμο των Μπόερς δηλαδή και στους αποικιακούς πολέμους των Γερμανών στην Αφρική¹².

Το επόμενο μεγάλο βήμα στην εξέλιξη του Jus in Bello πραγματοποιήθηκε το 1899 πάλι μετά από ρωσική πρωτοβουλία, αυτή τη φορά του Τσάρου Νικόλαου του II, ο οποίος συγκάλεσε στη Χάγη τη συνδιάσκεψη, η οποία έμελλε να αποτελέσει την αφετηρία της πρώτης μεγάλης διαχρονικής προσπάθειας κωδικοποίησης των κυριότερων κανόνων, που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά όλων όσοι εμπλέκονται σε έναν πόλεμο. 26 χώρες έλαβαν μέρος στην πρώτη αυτή συνδιάσκεψη, κατά την οποία ιδρύθηκε το Διεθνές Δικαστήριο και συμφωνήθηκε η ανθρωπινή μεταχείριση των αιχμαλώτων και τραυματιών¹³.

Στη δεύτερη συνδιάσκεψη της Χάγης, το 1907, έλαβαν μέρος 44 κράτη, τα οποία υιοθέτησαν 13 συμβάσεις και μία διακήρυξη. Και η δεύτερη, όπως και η πρώτη κωδικοποίησε στην ουσία εθιμικούς κανόνες πολέμου, οι οποίοι ωστόσο χρησιμοποιούνταν, όπως προαναφέρθηκε, μόνο περιστασιακά. Η σημαντικότερη των συμβάσεων που υιοθετήθηκαν στην

Χάγη είναι η τέταρτη, η οποία συνοδεύτηκε από τον «Κανονισμό των Νόμων και Εθίμων του Πολέμου στην Ήνρά» (Ordnung der Gesetze und Gebräuche des Landkrieges)¹⁴.

Η τέταρτη σύμβαση χρησιμοποιήθηκε και ως νομολογιακό σημείο αναφοράς και από το δικαστήριο της Νυρεμβέργης και όλα τα μεταγενέστερα δικαστήρια που δίκασαν εγκληματίες πολέμου και εξέτασαν και τα όσα διαδραματίστηκαν στην Ελλάδα. Πρόκειται, αν και σε σύγκριση με το ισχύον δίκαιο σήμερα φαντάζει πρωτόγονη, για ένα τεράστιο εξελικτικό βήμα στην ιστορία κωδικοποίησης δικαίου σε σύγκριση πάντα με τα όσα προϋπήρχαν. Αυτός είναι και ο λόγος που ο γράφων αποπειράθηκε τη σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή.

Σε αυτήν επαναλαμβάνονται τα περισσότερα άρθρα που είχαν συμφωνηθεί στη σύμβαση του 1899, τα οποία σύμφωνα με το άρθρο 4 της νέας σύμβασης αντικαθίσταται από τη νέα. Στη νέα σύμβαση εισάγονται ωστόσο δύο πολύ σημαντικά άρθρα, το άρθρο 3, το οποίο επιβάλλει αποζημίωση στο κράτος που θα παραβεί τις διατάξεις του Κανονισμού και το άρθρο 2, που ορίζει ρητά ότι η σύμβαση εφαρμόζεται μόνο μεταξύ των συμβαλλομένων δυνάμεων και μόνο εάν οι εμπόλεμοι έχουν προσυπογράψει τη σύμβαση. Η διάταξη αυτή θεωρήθηκε αργότερα ότι υπονόμειε την λειτουργία ολόκληρης της σύμβασης.

Αυτό που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της μελέτης αυτής είναι ότι στη σύμβαση αυτή διευκρινίστηκαν για πρώτη φορά οι εθιμικοί κανόνες, που όριζαν τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των παρτιζάνων και των λεγομένων

combatants, εκείνων δηλαδή των οποίων η πολεμική πρακτική διαφοροποιούνταν από εκείνη του τακτικού στρατού. Ήδη με το άρθρο I της συνθήκης τίθενται τέτοιου είδους περιορισμοί στους εμπολέμους, που στην ουσία απαγορεύουν την πολεμική πρακτική των παρτιζάνων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι οι νόμοι και τα δικαιώματα, καθώς και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από τον πόλεμο εφαρμόζονται, όταν αυτοί που απαρτίζουν τα εμπόλεμα μέρη:

α) διατελούν υπό την αρχηγία προσώπου που ευθύνεται για τις πράξεις των υφισταμένων του,

β) έχουν ορισμένο διακριτικό σημείο, ορατό από απόσταση,

γ) οπλοφορούν φανερά,

δ) κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις τηρούν τα έθιμα και τους νόμους του πολέμου.

Αυτό ήταν το πολεμικό δίκαιο που προσδιόριζε το status του νόμιμου μαχητή κατά τη διάρκεια και του Α' και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ακυρώνοντας στην ουσία το δικαίωμα αντίστασης των κατεχομένων απέναντι στους κατακτητές. Η ανεπάρκειά του έγινε διακριτή μετά το τέλος τους, όταν οι λαοί άρχισαν να καταμετρούν τις ανθρώπινες απώλειές τους και να επιζητούν δικαίωση. Για το λόγο αυτό το status του νόμιμου μαχητή συμπληρώθηκε δραστικά από τις συμβάσεις της Γενεύης του 1949. Τέσσερα κράτη του μετέπειτα ΝΑΤΟ, η Ελλάδα, η Ιταλία, η Ισπανία και η Τουρκία δεν υπέγραψαν τη σύμβαση της Χάγης το 1907, αλλά υπέγραψαν την προγενέστερή της, εκείνης του 1899, με τους ίδιους όρους.

Όσον αφορά στους αμάχους το μόνο που αναφέρεται στο άρθρο 25 είναι ότι

«απαγορεύεται η προσβολή ή ο βομβαρδισμός ανυπεράσπιστων πόλεων, χωριών, κατοικιών ή κυριών» και στο άρθρο 28, ότι «απαγορεύεται η λεηλασία πόλεως ή τόπου έστω και αν έχουν κυριευθεί κατόπιν εφόδου». Πρόκειται στην ουσία για στοιχειώδεις αναφορές με αοριστολογικό περιεχόμενο, το οποίο αφήνει περιθώρια για εξαιρετικά ελαστική ερμηνεία. Βέβαια πρέπει να αναφερθεί ότι μέχρι τότε λίγες ήταν οι φορές, όπου άμαχοι εμπλέκονταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στις εχθροπραξίες, αφού συνήθως οι μάχες διεξάγονταν στα πεδία των συγκρούσεων, μακριά από κατοικημένες περιοχές.

Οι διατάξεις που αφορούσαν τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του κατακτητή είναι μεν περισσότερες, ιδιαίτερα αντιφατικές μεταξύ τους όμως ως προς τα αποτελέσματα που θα μπορούσαν να έχουν για τον κατακτημένο πληθυσμό και την οικονομία της κατακτημένης χώρας. Βάσει αυτών απαγορεύεται ρητά η λεηλασία (άρθρο 47). Με τα άρθρα 48, 49, 52 και 53 ορίζεται ότι ο κατακτητής δύναται να κατάσχει φόρους, διόδια, εισφορές, κεφάλαια και άλλες αξίες, εφόσον όμως αυτές πρόκειται να διατεθούν για τη συντήρηση της διοίκησης και για πολεμικές επιχειρήσεις.

Παράλληλα η κατακτήτρια χώρα υποχρεούται να αναλάβει τα έξοδα της διοίκησης, όπως και η νόμιμη κυβέρνηση σε καιρό ειρήνης. Η κατάσχεση ιδιωτικής περιουσίας απαγορεύεται ρητώς και σε περίπτωση που για έκτακτους λόγους αυτό συμβεί, πρέπει κατά τη συνομολόγηση ειρήνης να διακανονιστεί και αποζημίωση για τις κατασχέσεις αυτές. Υπό καθεστώς απαγόρευσης τίθενται, τέλος, όλες οι καταστροφές ιστορικών μνημείων, έργων τέχνης και συναφών ιδρυμάτων.

Αναφορικά με το θέμα των αντιποίνων τώρα, μπορεί κανείς και στην περίπτωση αυτή να προβάλει τον ισχυρισμό ότι δεν υφίστανται σαφείς απαγορεύσεις στο δικαίωμα ή μη της χρήσης τους. Στη διάσκεψη των Βρυξελλών, το 1874, αλλά και στη διάσκεψη της Οξφόρδης, το 1880, το ζήτημα της χρήσης των αντιποίνων τέθηκε ως θέμα ηθικής τάξεως¹⁵. Επειδή ωστόσο όλες οι προσπάθειες θέσπισης κανόνων πραγματοποιούνταν από αποικιοκρατικές χώρες, ήταν καταδικασμένες σε αποτυχία, αφού αντιτίθονταν άμεσα στα συμφέροντά τους. Το όλο ζήτημα επομένως απέκτησε νομολογιακή υπόσταση, εξειαζόταν δηλαδή με βάση προηγούμενες περιπτώσεις που είχαν εκδικαστεί και μπορούσαν να παραλληλιστούν με αυτές που εκείνη τη στιγμή ήταν υπό εξέταση.

Η μόνη αξιοσημείωτη συμπλήρωση στο δίκαιο του πολέμου πραγματοποιήθηκε το 1929 με τη σύμβαση της Γενεύης «περί αιχμαλώτων πολέμου», στην οποία ενσωματώθηκε η εμπειρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Σε αυτήν συμπληρώθηκε η Σύμβαση της Χάγης, καθώς συμφωνήθηκε μια πιο ανθρώπινη μεταχείριση των αιχμαλώτων και προστέθηκε για πρώτη φορά η απαγόρευση των αντιποίνων κατά των αιχμαλώτων πολέμου¹⁶.

Παρά το ρηξικέλευθο των συμβάσεων της Χάγης, η θέσπιση ή η κωδικοποίηση του *Jus in Bello* δεν περιλάμβανε, ή έθιγε εξαιρετικά ανεπαρκώς, μερικά πολύ βασικά ζητήματα, όπως την προστασία των αμάχων και την χρήση των αντιποίνων, ενώ το δίκαιο της πολεμικής κατοχής ήταν πολύ γενικά και αφηρημένα διατυπωμένο¹⁷. Το γεγονός αυτό έμελλε να έχει καταστρεπτικές συνέπειες για τον άμαχο πληθυσμό, καθώς και η χρή-

ση των αντιποίνων στον άμαχο πληθυσμό και γενικά η απάνθρωπη μεταχείριση των απλών πολιτών, που δεν συμμετείχαν στις ένοπλες συρράξεις, ξεπέρασε κάθε προηγούμενο.

Οι τομές που επέφερε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος δημιούργησε νέα δεδομένα στο νομικό πλαίσιο του πολέμου. Η τεχνολογική εξέλιξη που είχε συντελεστεί μέχρι τότε επηρέασε καταλυτικά όχι μόνο τη διεξαγωγή του ίδιου του πολέμου, αλλά και τον τρόπο με το οποίο η υπόλοιπη κοινωνία συμμετείχε σ' αυτόν. Ο παραδοσιακός διαχωρισμός μεταξύ μάχικου και άμαχου πληθυσμού, μεταξύ στρατιώτη και πολίτη, ο οποίος είχε υπάρξει τόσο σαφής τους προηγούμενους αιώνες και είχε επιζήσει του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου εξαφανίστηκε. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν κατά μια βαθύτερη έννοια μια σύγκρουση μεταξύ ολόκληρων κοινωνιών, που ήταν σχεδόν εξίσου απόλυτη με εκείνες της πρώτης μεσαιωνικής περιόδου¹⁸.

Όπως επισημαίνει ο Παναγιώτης Κονδύλης¹⁹, κατά τη διάρκειά του πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από τον πόλεμο της εκμηδένισης στον ολοκληρωτικό πόλεμο. Στην ορθόδοξη αντίληψη περί εκμηδένισης, που χαρακτήριζε τις ένοπλες συρράξεις μέχρι τότε, στόχος της εκμηδένισης ήταν οι εχθρικές ένοπλες δυνάμεις, καθώς στη συλλογική αντίληψη αυτές αντιπροσώπευαν ολόκληρο το ηθικό και υλικό δυναμικό μιας χώρας και κατά συνέπεια η ήττα των ενόπλων δυνάμεων ισοδυναμούσε με την ήττα της αντίστοιχης χώρας.

Κατά τη μετάβαση από τον πόλεμο της

εκμηδένισις στον ολοκληρωτικό πόλεμο η συλλογική αυτή αντίληψη υπέστη μια ουσιαστική διαφοροποίηση. Οι ένοπλες δυνάμεις αποτελούσαν πλέον την αγωνιστική αιχμή, όχι όμως ολόκληρη την επιστρατεύσιμη ή επιστρατευμένη αγωνιστική δύναμη του έθνους και για το λόγο αυτό η ήττα τους στο πεδίο της μάχης δεν μπορούσε να αναγνωρισθεί ως τελειωτική ήττα του έθνους αποτυπούμενη σε μια συνθήκη ειρήνης. Ως στόχος τώρα πρόβαλε η ολοκληρωτική καταστροφή του συνολικού υλικού και ηθικού δυναμικού ενός έθνους, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τους άμαχους πολίτες και τους αιχμαλώτους.

Αυτή ήταν η κατάσταση μετά το τέλος του πολέμου, με την οποία βρέθηκε αντιμέτωπο το δικαστήριο της Νυρεμβέργης. Εκεί, στην πόλη όπου οι ναζί διοργάνωναν τα συνέδρια του κόμματός τους, έλαβε χώρα από τις 30.11.1945 έως τις 31.8.1946, η περιβόητη δίκη της Νυρεμβέργης, που συνιστούσε μια από τις σημαντικότερες τομές στην ιστορία διαμόρφωσης κανόνων στη συμπεριφορά των εμπολέμων.

Η σύσταση και ο ρόλος του δικαστηρίου στηρίχθηκαν νομικά τόσο στη σύμβαση της Χάγης, όσο και στο σύμφωνο Kellogg-Briand, που είχε συναφθεί το 1928 μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων της εποχής, συμπεριλαμβανομένης και της Γερμανίας, και δέσμευε τις συμβαλλόμενες χώρες στην ανάληψη επιθετικών ενεργειών. Στη δίωξη των παραβατών και των εθίμων του πολέμου, μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, είχαν εξάλλου συμφωνήσει οι σύμμαχοι στη Διακήρυξη της Μόσχας, την 1^η Νοεμβρίου 1943. Το δικονομικό νομικό πλαίσιο της Δίκης προσέφερε η τετραμερής διάσκεψη της 8^{ης} Αυγούστου 1945 στο Λονδίνο, όπου οι ΗΠΑ, η Μεγάλη Βρετα-

νία, η ΕΣΣΔ και η Γαλλία κατέληξαν στη σύνταξη του καταστατικού του Δικαστηρίου Εγκλημάτων Πολέμου²⁰.

Η κάθε δύναμη όρισε ένα τακτικό και έναν αναπληρωματικό δικαστή, καθώς και ένα δημόσιο κατήγορο, ο οποίος ουσιαστικά τελούσε χρέη εισαγγελέα. Κατηγορίες απαγγέθηκαν εναντίον 24 υψηλόβαθμων ναζί (ο ένας απουσίαζε, ενώ ο ένας αυτοκτόνησε στην αρχή της δίκης). Το γεγονός ότι το νομικό πλαίσιο στο οποίο βασίστηκαν οι καταγγελίες ήταν ή πολύ αόριστο, ή δημιουργήθηκε μετά την τέλεση των πράξεων, όπως έγινε με τον Καταστατικό Χάρτη του Λονδίνου, ο οποίος προσδιόρισε διάφορες πολεμικές πράξεις ως «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας», ή «εγκλήματα πολέμου», ήγειρε διάφορες νομικές αμφισβητήσεις για την αντικειμενικότητα της δίκης²¹.

Το κατηγορητήριο, το οποίο αργότερα έγινε γνωστό ως ο Χάρτης της Νυρεμβέργης, περιείχε μερικές πολύ σημαντικές καινοτομίες. Ο χάρτης προέβλεπε δικαιοδοσία για τριών ειδών εγκλήματα: «εγκλήματα κατά της ειρήνης», τα οποία η επιτροπή αποκάλεσε ως το υπέρτατο διεθνές έγκλημα, «εγκλήματα πολέμου» και «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας». Το τελευταίο έγκλημα υπήρξε απολύτως πρωτότυπο σε σύλληψη και για τη νομική επιστήμη αλλά και για το ηθικό πλαίσιο του μεταπολεμικού κόσμου²².

Για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία επιχειρήθηκε εξατομίκευση όχι μόνο του πολεμικού αλλά και του διεθνούς δικαίου γενικότερα. Μέχρι τότε ίσχυε η αρχή, η οποία σε πολλές περιπτώσεις ισχύει ακόμα και σήμερα, ότι το διεθνές δίκαιο αφορά σε πράξεις κρατών, τα οποία συνιστούν υποκείμενα του διεθνούς δικαίου, και όχι

σε πρόσωπα. Ο Χάρτης της Νυρεμβέργης ανέτρεψε την παραπάνω αρχή, εισάγοντας την έννοια της ατομικής ευθύνης στο διεθνές δίκαιο. Ήδη η πρώτη από τις αρχές της Νυρεμβέργης ορίζει ρητά ότι: «κάθε πρόσωπο, το οποίο εκτελεί πράξη που συνιστά έγκλημα κατά το διεθνές δίκαιο ή μετέχει στην τέλεση τέτοιας πράξης, ευθύνεται και υπόκειται σε ποινή²³».

Παρόλα αυτά, ο Χάρτης της Νυρεμβέργης δεν μπόρεσε να παράσχει επαρκή νομική δικαιολόγηση για τα «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας» και πολλές φορές οι κατηγοροί και οι συντάκτες του Χάρτη δεν μπόρεσαν να προσδιορίσουν τις πράξεις που στοιχειοθετούσαν το αδίκημα²⁴. Στη νομική ανάλυση της παραπάνω κατηγορίας εντάχθηκαν όσα εγκλήματα περιλαμβάνονται στην έκτη αρχή (δολοφονία, εξολόθρευση, εξανδραποδισμοί, εκτόπιση και κάθε άλλη ανθρωπινή πράξη που διαπράχθηκε κατά των αμάχων σε πολιτική, φυλετική και θρησκευτική βάση) και διαπράχθηκαν από την ημερομηνία κήρυξης του πολέμου και μετά. Περίτρανη απόδειξη του διάτρητου χαρακτήρα της παραπάνω αρχής είναι ότι μόνο δύο εκ των κατηγορουμένων καταδικάσθηκαν για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Ο Streicher, ο οποίος καταδικάσθηκε σε θάνατο, και ο von Schirach, που καταδικάστηκε σε 20ετή φυλάκιση.

Το νομικό υπόβαθρο της δίκης της Νυρεμβέργης αποτέλεσε κατά συνέπεια ένα ειδικό συμβατικό διεθνές δίκαιο, δεσμευτικό αρχικά για ένα συγκεκριμένο κύκλο κρατών. Η απήχηση ωστόσο της προσπάθειας αυτής απονομής δικαιοσύνης υπήρξε τεράστια και γι' αυτό ο Χάρτης της Νυρεμβέργης προσέφερε το πρωτογενές υλικό για τη σύνταξη του Χάρτη του ΟΗΕ

και των διαφόρων διεθνών δικαστηρίων που συστάθηκαν αργότερα. Στο σημείο αυτό η δίκη αυτή διαφοροποιείται σημαντικά απ' όλα τα άλλα δικαστήρια των νικητών του παρελθόντος.

Απόπειρες δημιουργίας ενός Διεθνούς Δικαστηρίου, αρμόδιου να εκδικάζει παραβιάσεις του κώδικα που διέπει τις ένοπλες συρράξεις είχαν γίνει και στο παρελθόν. Η πιο γνωστή είναι αυτή που έλαβε χώρα στο πλαίσιο της βραχύβιας λειτουργίας της Κοινωνίας των Εθνών. Το άρθρο 227 της συνθήκης των Βερσαλλιών προέβλεπε τη δίκη του πρώην αυτοκράτορα της Γερμανίας, Γουλιέλμου II, για «υπέριστη παραβίαση της διεθνούς ηθικής και της ιερότητας των συνθηκών»²⁵.

Λόγω ωστόσο της παντελούς αδυναμίας επιβολής αποφάσεων που χαρακτήριζε την Κοινωνία των Εθνών και του μειωμένου κύρους της στη διεθνή κοινότητα δεν έγινε εφικτό να πραγματοποιηθεί η δίκη αυτή. Ο Γουλιέλμος είχε επίσης κατηγορηθεί όχι για εγκλήματα που σχετίζονται με τον πόλεμο, αλλά για καταπάτηση συνθηκών και για την παραβίαση της ουδετερότητας του Βελγίου.

Παρόλο που το γεγονός αυτό καθαυτό συνιστούσε τότε τομή στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου, καθιστά ωστόσο πρόδηλο κάτι που έμελλε να μετεξελιχθεί σε δομική αδυναμία του διεθνούς δικαίου. Την εξάρτηση δηλαδή της εφαρμογής κανόνων ή ρυθμίσεων κανονιστικού χαρακτήρα από το κύρος και την εξουσία του θεσμού, που είναι επιφορτισμένος με την επιβολή των κανόνων αυτών. Ο οργανισμός, που ανέλαβε εκείνη τη χρονική στιγμή να επιβάλει δικαιοσύνη σε διακρατικό επίπεδο, δεν είχε το απαιτούμενο κύρος μεταξύ των κρατών-μελών, τις σχέσεις

των οποίων υποτίθεται πως θα ρύθμιζε. Η προσπάθεια αυτή, ως γνωστό, ναυάγησε.

Το δικαστήριο της Νυρεμβέργης ωστόσο είχε την αμέριστη εμπιστοσύνη των μεγάλων δυνάμεων και μάλιστα των δυνάμεων που δέσποζαν και στις δύο άκρες του αναδυόμενου διπολικού συστήματος διακρατικών σχέσεων του μεταπολεμικού κόσμου. Οι αποφάσεις της πρώτης τουλάχιστον δίκης της Νυρεμβέργης (ακολούθησαν και άλλες για μερικότερα ζητήματα) μετουσιώθηκαν σε πράξη. Πράγματι από τους 22 παρευρισκομένους στη δίκη, 12 καταδικάσθηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν, 3 καταδικάσθηκαν σε ισόβια και φυλακίσθηκαν σε ειδικές φυλακές, 4 καταδικάσθηκαν σε πρόσκαιρη κάθειρξη, την οποία εξέτισαν κατά το μεγαλύτερο μέρος και 3 απαλλάχθηκαν των κατηγοριών²⁶.

Βέβαια, ο τρόπος απονομής της δικαιοσύνης δεν κατόρθωσε να απαλλάξει το δικαστήριο από την μομφή της μεροληπτικότητας. Το γεγονός ότι η σύσταση του δικαστηρίου δεν στηρίχθηκε σε οποιαδήποτε συμβατική νομική βάση πέραν αυτής που συμφωνήθηκε από τους νικητές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου²⁷ στη διάσκεψη του Λονδίνου, προέτρεψε πολλούς αργότερα να κάνουν λόγο για «δικαιοσύνη των νικητών» (victor's justice).

Μετά την ολοκλήρωση της κύριας δίκης εναντίον των προεξαρχόντων εγκληματιών πολέμου, η εισαγγελία των Ηνωμένων Πολιτειών προχώρησε στη διενέργεια 12 ακόμα δικών στη Νυρεμβέργη εναντίον των δευτεροκλασάτων στελεχών του Τρίτου Ράιχ. Η βασική σκέψη, πάνω στην οποία στηρίχθηκαν οι δίκες αυτές, ήταν ότι το απάνθρωπο σύστημά του Εθνικοσοσιαλισμού δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει παρά μόνο με τη συντονισμέ-

νη συνεργασία και δικτύωση μεταξύ της διοίκησης, του στρατού, της βιομηχανίας και του κόμματος. Μια από αυτές τις δίκες, η δίκη νούμερο επτά, αφορούσε τους λεγόμενους στρατηγούς της νοτιοανατολικής Ευρώπης (Südost-Generäle), δηλαδή τους von Weichs, Renduliu, Kuntze, Foertsch, Böhme, von Leyser, Geitner, Dehner και τους Felmy, Lanz και Speidel, των οποίων τα διοικητικά καθήκοντα αφορούσαν και στην Ελλάδα.

Οι κατήγοροι χρησιμοποίησαν ως αφετηριακό συλλογισμό την διαπίστωση, που έκαναν οι σοβιετικοί κατήγοροι εναντίον των κυρίων εγκληματιών πολέμου στο πρώτο δικαστήριο της Νυρεμβέργης, ότι δηλαδή ο πόλεμος εναντίον της Ελλάδας ήταν μια άνομη επιθεική πράξη. Από αυτό συνάγεται το συμπέρασμα ότι όλες οι συνακόλουθες πράξεις των κατακτητών αυτόματα με βάση το διεθνές δίκαιο ήταν κολάσιμες πράξεις. Επομένως και όλα τα δικαιώματα του κατακτητή, που απορρέουν από τη συνθήκη της Χάγης, δεν ίσχυαν στην παραπάνω περίπτωση.

Το στρατιωτικό δικαστήριο εντούτοις, υπό την προεδρία του Charles F. Wannerstrum, απέρριψε το παραπάνω αίτημα, με τον ισχυρισμό ότι δεν μπορεί να γίνει διάκριση ανάμεσα σε νόμιμο και παράνομο κατακτητή, «no distinction between a lawful and an unlawful occupant». Αντίθετα, οι πράξεις των παρτιζάνων κρίθηκαν κατά βάση παράνομες και τα αντίποινα, στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου, ως δικαιολογημένα: «...It cannot be denied that the shooting of hostages or reprisal prisoners may under certain circumstances be justified as a last resort in procuring peace and tranquillity in occupied territory...»²⁸.

Στη δίκη αυτή εξετάστηκε όμως κατά πόσο οι κατηγορούμενοι διέπραξαν εγκλήματα εναντίον της ανθρωπότητας, καταστρατήγησαν τους νόμους του πολέμου, επέβαλαν διώξεις για ρατσιστικούς, φυλετικούς και πολιτικούς λόγους κτλ. Οι κατήγοροι-εισαγγελείς έκαναν κάποιες πολύ βασικές διαπιστώσεις. Ενώ κάποιες από τις δυνάμεις των ανταρτών εκπλήρωναν τις νόμιμες προϋποθέσεις διεξαγωγής πολέμου, κάποιες άλλες δεν χαρακτηρίζονταν απ' αυτές.

Στις ανταρτικές ομάδες, που δεν εκπλήρωναν τις προϋποθέσεις νομιμοποιημένης διεξαγωγής του πολέμου, συγκαταλέγονταν εκείνες, οι οποίες δεν φορούσαν διακριτικά, αλλά αντίθετα χρησιμοποιούσαν στοιχεία ρουχισμού από ιαλικές και γερμανικές στολές, δρούσαν απροειδοποίητα, κατέστρεφαν τις επικοινωνιακές αρτηρίες, πραγματοποιούσαν χτυπήματα, που μόνο με μορφή ενέδρας μπορούσαν να φέρουν εις πέρας, ενώ δεν μπορούσαν ποτέ να εξαναγκαστούν να κατέλθουν σε ανοιχτή μάχη.

Για τους λόγους αυτούς οι συγκεκριμένες ομάδες αυτές δεν μπορούσαν να τύχουν μεταχείρισης ως αιχμάλωτοι πολέμου. Στην ερώτηση αν θα ήταν θεμιτό να χρησιμοποιούνται ως όμηροι απλοί αθώοι πολίτες και να εκτελούνται για καταστροφές που πραγματοποιούσαν οι αντάρτικες ομάδες, προκειμένου να εξασφαλιστεί με αυτόν τον τρόπο η ασφάλεια του κανονικού στρατού, το δικαστήριο απάντησε θετικά υπό την αίρεση όμως ότι αυτό θα έπρεπε να είναι το τελευταίο μέσο. Θα έπρεπε δηλαδή να προηγηθούν μια σειρά από μέτρα που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν την απαιτούμενη ασφάλεια στα νόμιμα στρατεύματα (περιορισμός της δι-

ακίνησης των πολιτών, καταχώρηση των στοιχείων τους, περιορισμός στη διακίνηση των αγαθών και των ειδών διατροφής, καταναγκαστική εργασία για επανόρθωση των ζημιών, καταστροφή υλικής περιουσίας, επιβολή εισφοράς κ.ά.)²⁹.

Οι αμερικανοί δικαστές αποφάνθηκαν ότι οι γερμανοί στρατιωτικοί δεν έκαναν χρήση των παραπάνω δυνατοτήτων, αλλά αντίθετα δεν τήρησαν ούτε τους στοιχειώδεις κανόνες ανθρωπιάς και δικαιοσύνης. Οι εκτελέσεις δεν έγιναν συνήθως με βάση μια καθορισμένη αναλογία, αλλά ήταν αποτέλεσμα της συγγραμίας διάθεσης του εκάστοτε στρατιωτικού διοικητή. Η αλόγιστη χρήση των αντιποίνων όχι μόνο δεν μπορούσε να οδηγήσει σε επίτευξη της ειρήνευσης των περιοχών, αλλά αντίθετα κατέστρεφε κάθε δυνατότητα επικοινωνίας και συμβίωσης μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, προκαλώντας μάλιστα νέα αντίποινα από τη μεριά των ανταρτών, δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο.

Οι ποινές που επιβλήθηκαν ωστόσο βρίσκονταν στον αντίποδα του παραπάνω σκεπτικού. Τις περισσότερες φορές ήταν εξαιρετικά επεικεείς, ενώ και αυτοί που καταδικάσθηκαν σε βαριές ποινές, αφέθηκαν μετά από λίγο καιρό ελεύθεροι με χορήγηση χάρης. Οι Αμερικανοί είχαν τότε τη δυνατή πεποίθηση ότι το μέτρο αυτό θα ικανοποιούσε τους φίλους των στρατηγών, στον υπό διαμόρφωση νέο γερμανικό ομοσπονδιακό στρατό (Bundeswehr), ο οποίος τους ήταν τόσο αναγκαίος στο νέο διεθνοπολιτικό περιβάλλον τους Ψυχρού Πολέμου. Ο ίδιος ο καγκελάριος Konrad Adenauer έδειξε κατανόηση για την απαίτηση αυτή των γερμανών στρατιωτικών, καθώς, ως γνωστόν, η ενσωμάτωση της Γερμανίας στις δυτικές οικονομι-

κές και στρατιωτικές δομές είχε γι' αυτόν πολύ μεγαλύτερη σημασία από την κάθαρση της γερμανικής κοινωνίας και τον κολασμό των εγκλημάτων των SS και της Wehrmacht³⁰.

Ένα κομμάτι της κάθαρσης ανέλαβε να διεκπεραιώσει η ίδια η γερμανική κοινωνία. Ο τρόπος ωστόσο με τον οποίο η μεταπολεμική γερμανική δικαιοσύνη συμπεριφέρθηκε στους εγκληματίες πολέμου, δημιουργώντας ένα μοναδικό νομικό φαινόμενο νομικών κατασκευών που απάλλασσαν τους ναζί, δέχτηκε δριμεία κριτική. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Κεντρική Υπηρεσία Διερεύνησης Εγκλημάτων Πολέμου των ναζί συγκροτήθηκε πολύ καθυστερημένα, μόλις το 1958, με επικεφαλής τον εισαγγελέα Έντβιν Σύλε. Πέρα απ' αυτό, η υπηρεσία αντιμετώπισε πλήθος δυσκολιών στη περάτωση του έργου της, που προκλήθηκαν είτε από διοικητικά κωλύματα (administrative Schwierigkeiten) που της προβάλλονταν κατά καιρούς στις έρευνές της είτε από την απροθυμία των τοπικών δικαστηρίων να υποβάλλουν μηνύσεις με βάση το υλικό που τους είχε αποσταλεί από την Κεντρική Υπηρεσία Διερεύνησης Εγκλημάτων Πολέμου³¹.

Η μεταπολεμική εποχή

Μπορεί οι πρακτικές επιπτώσεις των δικών της Νυρεμβέργης να μην ήταν αυτές που προσδοκούσαν τα θύματα του πολέμου και η πάσχουσα ανθρωπότητα, η υιοθέτηση του χάρτη της, εντούτοις, και το πλήθος των αποφάσεων που εξεδόθησαν στο πλαίσιό τους, συνέβαλαν τα μέγιστα στη διαμόρφωση ενός νέου δικαστικού περιβάλλοντος μετά το Δεύτερο Παγκόσμι-

ο Πόλεμο. Στην πρώτη ενότητα αναφέρθηκαν ήδη κάποιες βασικές αντιλήψεις, οι οποίες εδράζονται σε μια ευρύτερη συναίνεση και από τις οποίες εμφορείται σήμερα το διεθνές δίκαιο. Δύο ήταν τα γεγονότα που έδωσαν ώθηση στην κατεύθυνση αυτή, που αποτελούν ταυτόχρονα τους κύριους άξονες πάνω στους οποίους βασίστηκε η κωδικοποίηση του διεθνούς δικαίου μεταπολεμικά.

Ο πρώτος ήταν το έργο της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου, η οποία συστήθηκε με βάση απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών στις 21 Νοεμβρίου του 1947. Η σύσταση αυτού του νέου μόνιμου, βοηθητικού σώματος της Γενικής Συνέλευσης ήταν η ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου ως συντελεστή αρμονικών σχέσεων μεταξύ των κρατών. Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου έχει πραγματοποιήσει μέχρι σήμερα ένα τεράστιο νομοπαρασκευαστικό έργο, συντάσσοντας τελικές εκθέσεις πάνω σε συγκεκριμένα θέματα, που συνοδεύονταν πάντα από την υποβολή σχεδίων συμβάσεων, τα οποία υιοθετήθηκαν από τη διεθνή κοινότητα. Μερικές από αυτές τις συμβάσεις είναι:

- Η Συνθήκη για την Αιγιαλίτιδα και τη Συνορεύουσα Ζώνη, που υιοθετήθηκε στη Γενεύη στις 29 Απριλίου 1958 και τέθηκε σε ισχύ στις 10 Σεπτεμβρίου 1964.

- Η Συνθήκη της Βιέννης για το Δίκαιο των Διεθνών Συνθηκών, που υιοθετήθηκε στη Βιέννη στις 23 Μαΐου 1969 και τέθηκε σε ισχύ στις 27 Ιανουαρίου 1980.

- Η Συνθήκη της Βιέννης για τη διαδοχή των Κρατών ως προς τις Διεθνείς Συνθήκες, που υιοθετήθηκε στη Βιέννη στις 23 Αυγούστου 1978.

- Η Συνθήκη της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών μεταξύ Κρατών και Διε-

θνών Οργανισμών, που υιοθετήθηκε στη Βιέννη στις 21 Μαρτίου 1986 κ.ά.

Παράλληλα η Επιτροπή προετοίμασε πλήθος σχεδίων που υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση με τη μορφή ψηφισμάτων, όπως ο ορισμός των αρχών της Νυρεμβέργης, το πρόβλημα της διεθνούς ποινικής δικαιοδοσίας, το σχέδιο κώδικα εγκλημάτων κατά της ειρήνης και της ασφάλειας της ανθρωπότητας (1951 και 1954) κ.ά.³²

Ο δεύτερος βασικός άξονας, γύρω από τον οποίο διαμορφώθηκαν οι βασικές αρχές Διεθνούς Δικαίου μεταπολεμικά είναι οι τέσσερις συμβάσεις της Γενεύης του 1949, που με μικρές συμπληρώσεις και προσθαφαιρέσεις ισχύουν μέχρι και σήμερα³³. Με βάση την προεργασία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού από τις τραυματικές εμπειρίες των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, συγκλήθηκε το 1949 στη Γενεύη διπλωματική διάσκεψη, έχοντας ως στόχο να αναθεωρήσει και να αναπτύξει τις περισσότερες από τις διατάξεις του υπάρχοντος τότε δικαίου προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης προστασίας των αμάχων, των τραυματιών και γενικότερα των θυμάτων πολέμου.

Οι συμβάσεις αυτές περιλαμβάνουν 417 άρθρα τόσο με γενικούς όσο και με ειδικούς κανόνες για τη συμπεριφορά των εμπολέμων και του άμαχου πληθυσμού και αποτελούν το σημαντικότερο βήμα «εξανθρωπισμού» του πολέμου, που έχει ποτέ πραγματοποιήσει η ανθρωπότητα μέχρι σήμερα. Βασική αρχή που χαρακτηρίζει τις συνθήκες αυτές είναι ο σεβασμός των προστατευόμενων προσώπων κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες και η απουσία κάθε διάκρισης φύλου, εθνικότητας, θρησκείας, πολιτικών πεποιθήσεων

ως προς τη μεταχείριση των ατόμων³⁴. Ειδικότερα:

Στο άρθρο 3 της σύμβασης «Περί βελτιώσεως της τύχης των τραυματιών, ασθενών εις τις εν εκστρατεία ενόπλους δυνάμεις της 12 Αυγούστου 1949» ορίζεται ότι «...Τα πρόσωπα, άτινα δεν λαμβάνουν απ' ευθείας μέρος εις τις εκθροπραξίας, συμπεριλαμβανομένων και των προσώπων των ανηκόντων εις τις ενόπλους δυνάμεις, άτινα κατέθεσαν τα όπλα, ως και τα πρόσωπα, άτινα ετέθησαν εκτός μάχης ένεκα ασθενείας, τραύματος, κρατήσεως ή διά πάσαν άλλην αιτίαν, θα τύχουν εν πάση περιπτώσει ανθρωπιστικής μεταχειρίσεως, άνευ ουδεμίας δυσμενούς διακρίσεως βασιζομένης επί της φυλής, του χρώματος, του θρησκευματος ή της πίστεως, της καταγωγής ή της περιουσίας ή παντός άλλου αναλόγου κριτηρίου...».

Παρόμοιες είναι και οι σχετικές διατάξεις της σύμβασης «Περί βελτιώσεως της τύχης των τραυματιών, ασθενών και ναυαγών των κατά θάλασσαν ενόπλων δυνάμεων της 12 Αυγούστου 1949».

Το πιο ρηξικέλευθο μέρος των συμβάσεων αυτών είναι ίσως η σύμβαση «Περί προστασίας των πολιτών εν καιρώ πολέμου της 12 Αυγούστου 1949». Πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 3 της σύμβασης αυτής ορίζεται ότι απαγορεύεται «διά άτομα μη λαμβάνοντα ενεργόν μέρος εις τις εκθροπραξίας» κατά πρώτον μεταχείριση, η οποία χαρακτηρίζεται από κάθε μορφή φυλετικής ή κοινωνικής διάκρισης και δεύτερον:

- Προσβολαί κατά της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας, ιδίως ο φόνος υφ' όλους αυτούς τους τύπους, ο ακρωτηριασμός, η σκληρά μεταχειρίσις και τα παντός είδους βασανιστήρια.

- Η κράτησις ομήρων,

- Αι προσβολαί κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ειδικώς η ταπεινωτική και εξευτελιστική μεταχείρισις.

- Αι απαγγελίαι καταδικών και οι εκτελέσεις αι γενομένοι χωρίς να προηγηθή διεξαγωγή δίκης υπό κανονικώς συσταθέντος δικαστηρίου, παρέχοντος τας δικαστικάς εγγυήσεις τας αναγνωριζομένας ως απαραίτητους υπό των πεπολιτισμένων εθνών κ.ά.³⁵.

Οι συμβάσεις αυτές κατέστησαν δομικές και αναπόσπαστες αρχές του ανθρωπιστικού δικαίου και του δίκαιου του πολέμου ηθικές αντιλήψεις, που κανονικά δεν συνάδουν με τον πόλεμο ως εκδήλωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η

κόπωση όμως που είχε επέλθει από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και πάνω απ' όλα η έλευση του Ψυχρού Πολέμου, του πιο ιδεολογικοποιημένου πολέμου που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα, κατέστησαν την υιοθέτηση των παραπάνω συμβάσεων επιτακτική ανάγκη από τις κυβερνήσεις, έστω και για τη διασφάλιση της έξωθεν καλής μαρτυρίας. Δεν είναι τυχαίο ότι στα επόμενα πενήντα χρόνια προσχώρησαν στη συνθήκη περίπου 190 χώρες. Είχαν ωστόσο μεσολαβήσει ήδη δύο καταστρεπτικοί πόλεμοι, στους οποίους η ανθρωπότητα εισήλθε νομικά απροστάτευτη και εκτεθειμένη στις βουλήσεις των ισχυρών.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ

Ο Ανδρέας Στεργίου γεννήθηκε στο Βόλο. Από το 1991 έως το 1995 πραγματοποίησε βασικές σπουδές στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Από το 1996 έως το 2001 πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές και Ph.D στη σύγχρονη ιστορία και την πολιτική επιστήμη στο Πανεπιστήμιο του Μάνχαϊμ Γερμανί-

ας, στο οποίο δίδαξε επίσης νεοελληνική γλώσσα και πολιτισμό. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα και οι μέχρι τώρα δημοσιεύσεις του αφορούν στις διεθνείς σχέσεις στον ψυχροπολεμικό και μεταψυχροπολεμικό κόσμο, σε θέματα που αφορούν τους πολιτικούς πρόσφυγες, καθώς και στα κύρια ιδεολογικά ρεύματα του 20ού αιώνα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. Δ. Γάγγας, *Εισαγωγή στο διεθνές δίκαιο των ένοπλων συγκρούσεων*, Αθήνα 2000, σελ. 11-18.

2. Πολλά είναι τα κράτη που απέχουν σήμερα από τις βασικότερες διεθνείς συνθήκες περί πολέμου και γι' αυτό και μερικές φορές κατατίθενται εντελώς διαφορετικές ερμηνείες ως προς τον ορισμό της επίθεσης (aggression) ή και της άμυνας, που πρόσφατα συνδέθηκε με προσφυγή στο λεγόμενο προληπτικό πόλεμο (preventive war).

3. Για το πώς παρουσιάζεται το διεθνές δίκαιο σήμερα σχετικά με τη χρήση βίας και τη νομιμοποίηση του πολέμου βλ. Δ. Μπελαντής, *Συνέπειες από τη θέση του «ένοπλου ανθρωπισμού»: διευρυμένη προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή νομιμοποίηση του πολέμου; Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 6 (2000), σελ. 289-364.

4. *Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών και Καταστατικό του Διεθνούς Δικαίου*, Έκδοση του τμήματος πληροφοριών των Ηνωμένων Εθνών.
5. Στο καταστατικό του δικαστηρίου προβλέπεται βέβαια ότι πολίτες των χωρών αυτών μπορούν να παραπεμφθούν σε δίκη, εάν τα αδικήματα για τα οποία κατηγορούνται διαπράχθηκαν σε χώρα που έχει επικυρώσει το καταστατικό. Οι Αμερικανοί ωστόσο δημιούργησαν ήδη ένα επικίνδυνο προηγούμενο επιβάλλοντας την εξαίρεση των στρατιωτών τους, που βρίσκονται στο έδαφος της Πρώην Γιουγκοσλαβίας. Πάνω στο θεσμό του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου βλ. Φ. Δασκαλοπούλου-Λιβαδά, Το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο, *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 15(2000), σελ. 775-787 και R. Ch. van Ooyen, Der Internationale Strafgerichtshof zwischen Norma Machtpolitik und Symbolik, *Internationale Politik und Gesellschaft* 4(2002). Η νομική εξάλλου πρακτική των αμερικανών στην περίπτωση του Γκουαντανάμο δεν είναι συμβατή με την κυρίαρχη αντίληψη περί μεταχείρισης αιχμαλώτων ή εγκληματιών πολέμου.
6. Τη συγγή αυτή είναι σε εξέλιξη μια μεγάλη συζήτηση για το υφιστάμενο διεθνές δίκαιο και το ρόλο του ΟΗΕ, στην οποία πολλοί (όχι μόνο Αμερικανοί, όπως πολλοί πιστεύουν) επιχειρηματολογούν για την τροποποίησή του σε μια κατεύθυνση που να επιτρέπει την επέμβαση σε μια χώρα της διεθνούς κοινότητας, έστω και αν αυτή δεν έχει κηρύξει τον πόλεμο σε κάποια άλλη. Η επίκληση του άρθρου 5 της Βορειοατλαντικής συμμαχίας για τη συλλογική άμυνα με απεριόριστη ισχύ, κινείται άλλωστε προς αυτή την κατεύθυνση.
7. Α. Ηρακλείδης, *Η διεθνής κοινωνία και οι θεωρίες των διεθνών σχέσεων*, Αθήνα 2002, σελ. 209-217.
8. Ο. Kimminich, *Einführung in das Völkerrecht*, Tübingen und Basel: Francke 2000, σελ. 34-39.
9. Α. Hermann, Kampf um die Menschenrechte, *Informationen zur politischen Bildung*, Vol. 210 (2000), σελ. 7-9.
10. Γάγγας, ό.π., σελ. 295-296.
11. Πρβλ. *Σχέδιο Διακήρυξης της Συνόδου των Βρυξελλών* (Protocol final de la Conference) 27 Αυγούστου 1874.
12. Πρβλ. την ιστορική επισκόπηση της νομικής υπόστασης των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στο: Schmid, Jürg H, *Die völkerrechtliche Stellung der Partisanen im Kriege: unter besonderer Berücksichtigung des persönlichen Geltungsbereiches der Genfer Konventionen zum Schutze der Kriegsoffer vom 12. August 1949* (Zürich: Polygraph. Verl., 1956).
13. Βλ. σχετικά με την εξελικτική πορεία του δικαίου του πολέμου Furet, Marie-Francoise/Martinez, Jean-Claude/Dorandeu, Henri et. al., *La guerre et le droit*, Paris 1979.
14. Haager Landkriegsordnung, Anlage zum Abkommen betreffend die Ordnung der Gesetze und Gebräuche des Landkrieges vom 18 Oktober 1907, Reichsgesetzblatt (RGBL), 1910., S. 132 ff.
15. Χατζηκωνσταντίνου, *Προσεγγίσεις στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο*, Αθήνα 1999, σελ. 117.
16. Γάγγας, ό.π., σελ. 70-71.
17. Για τα προβλήματα ερμηνείας του δικαίου της πολεμικής κατοχής πρβλ. Ευρυγένης Δημήτρης, «Ζητήματα Δικαίου της Πολεμικής Κατοχής (1959)», στο: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (εκδ.), *Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη*, 3, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 863.

18. Πρβλ. την ανάλυση του ρόλου της τεχνολογίας στην εξέλιξη του πολέμου από τον Μ. Howard, *Ο ρόλος του Πολέμου στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Αθήνα, 2000, σελ. 203-236.
19. Π. Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα 1998, σελ. 159-163.
20. Χατζηκωνσταντίνου, ό.π., σελ. 320-321.
21. Για τα νομικά κενά της δίκης βλ. Γάγγας, ό.π., σελ. 343-344.
22. Μερικές πολύ καίριες σκέψεις ακόμα και σήμερα για τη δίκη της Νυρεμβέργης έκανε η Hannah Arendt στο βιβλίο της, *Ο Αϊχμαν στην Ιερουσαλήμ*, Αθήνα 1995, σελ. 309-310.
23. Χατζηκωνσταντίνου, ό.π., σελ. 328.
24. Για τα νομικά προβλήματα της παραπάνω αρχής βλ. Γάγγας, ό.π., σελ. 345-346.
25. Χατζηκωνσταντίνου, ό.π., σελ. 318.
26. Για το ιστορικό και τη διεξαγωγή της δίκης βλ. Heydecker J./Leeb J., *Der Nürnberger Prozess*, Köln 1995.
27. Η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας τέτοιου είδους συμβατικής νομικής βάσης έγινε πολύ αργότερα, το 1998, στη διάσκεψη της Ρώμης για την ίδρυση Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου.
28. E. Rondholz, «Rechtsfindung oder Täterschutz? Die deutsche Justiz und die "Bewältigung" des Besatzungsterrors in Griechenland», in: Fleischer Hagen/Droulia Loukia (eds.), *Von Lidice bis Kalavrita. Widerstand und Besatzungsterror*, Berlin 1999, σελ. 229-230.
29. F. Mayer, *Von Wien nach Kalavriyta. Die blutige Spur der 117. Jäger-Division durch Serbien und Griechenland*, Monographien-Reihe Peleus, Bd. 12, Mannheim-Möhnesee, 2002, σελ. 460-463.
30. Rondholz, ό.π., σελ. 233.
31. Για το φαινόμενο της απονομής δικαιοσύνης αναφορικά με τους εγκληματίες πολέμου στη μεταπολεμική Γερμανία βλ. το βιβλίο του J. Perels, *Das juristische Erbe «des Dritten Reiches»: Beschädigungen der demokratischen Rechtsordnung*, Frankfurt/Main-New York 1999.
32. Βλ. πάνω στο έργο και τη γενικότερη παρέμβαση της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου Μ. Κατσιγιάννη-Παπακωνσταντίνου, «Η αποστολή και το έργο της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου», στο: Θ. Χριστοδουλίδης / Δ. Μπουραντώνης (επιμ.), *Ο ΟΗΕ στο κατώφλι της μεταψυχροπολεμικής εποχής*, Αθήνα 1998, σελ. 331-364. Για τις διάφορες διεθνείς συνθήκες βλ. Γ. Γκορέζη, *Διεθνείς Συμφωνίες, Συνθήκες και Συμβάσεις*, Αθήνα 1999.
33. Συμπληρωματικό χαρακτήρα στις συνθήκες αυτές έχουν τα πρόσθετα πρωτόκολλα του 1977 περί προστασίας πολιτισμικών αγαθών.
34. Γάγγας, ό.π., σελ. 108-109.
35. Εκτός από το καθεαυτό κείμενο των συμβάσεων της Γενεύης, το οποίο κανείς μπορεί να δει στη βιβλιοθήκη της Βουλής, μια ολοκληρωμένη ανάλυση των αλλαγών που επέφεραν οι συμβάσεις στη νομική θέση των παρτιζάνων προσφέρει το βιβλίο του J. Schmid, *Die völkerrechtliche Stellung der Partisanen im Kriege: unter besonderer Berücksichtigung des persönlichen Geltungsbereiches der Genfer Konventionen zum Schutze der Kriegsoffer vom 12. August 1949*, Zürich 1956.